

УДК 811.512.2/3-112"12":81'373.21(477)

СЛІД ТУНГУСІВ, МАНЬЧЖУРІВ І МОНГОЛІВ У ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

Костянтин Тищенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Лінгвістичний музей,
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна, 01601,
тел. (044) 239 34 97, e-mail: lingmus@ukr.net*

Уперше виявлено системний етномовний слід монгольської навали XIII століття в топонімії України зі значним тунгусо-маньчжурським мовним складником. Ключовими районами є Болохівська земля (у верхів'ях Случі й Пд. Бугу) і Шіпінська земля (Буковина), які справді певний час були прямими підлеглими монголів.

Ключові слова: топонімія, Україна, Болохівська земля, Шіпінська земля, тунгусо-маньчжурські мови, монгольські мови.

Не раз були спроби розшукати на карті конкретний мовний слід в Україні кочовиків-алтайців (гуннів, аварів, хозарів, монголів, татар), – (див. [13, с. 315–337]. Здавалося б, найпізніший серед степових пластів топонімів – тюркський – дожив до нас разом з історичною пам'яттю про себе і тому легший для вивчення. Однак тут довго не вдавалося досягти відчутно нової якості результатів через низку історичних причин, які діяли в радянський період. Як зазначає дослідник цих процесів Є. Поспелов, тоді “топонімія зазнала такого ж геноциду, як репресовані народи: слідом за насильним виселенням німців Поволжя, кримських татар, калмиків... негайно йшло знищення національної топонімії... Цю діяльність, спрямовану на руйнування історичної пам'яті народу, було здійснено аж ніяк не стихійно і постійно регламентовано вищими органами радянської влади” (у 1923–1936 роках. ЦВК щороку приймав відповідні декрети і постанови) [9, с. 6–8].

Так і значна група етнофорних татарських ойконімів в Україні (26 назв сіл від основи Татар-) була потрактована як небезпечна ділянка історичної пам'яті і усунута з офіційного вжитку. Частина списку старих назв (+) наведена нижче, нові назви подані у лапках: *Татари*+ “Залужани” Льв Дрогобич; *Татаринів*+ “Рубанівка” Льв Городок; *Татарів*+ “Кремінці” ІФ Надвірна; *Татаринівка*+ “Оріховець” Кв Сквир; *Татаринка*+ “Тополівка” Хм Віньківці; *Татаринці*+ “Правдівка” Хм Ярмолинці; *Татариськи*+ “Ставище” Хм Дунаївці; *Татариськи*+ “Морозівка” Вн Мур. Курилівці; *Татарівка*+ “Бережанка” Вн Ободів; *Татарівка*+ “Веселинівка” Хм Берездів; *Татарівка*+ “Комишувате” Кг Новоукраїнка; *Татарівка*+ “Софіївка” Чг Ніжин; *Татарка*+ “Новий” Чв Заставна; *Татарнівка*+ “Озерянка” Жт Жт; *Татарновичі*+ “Берестовець” Жт Чоповичі; *Татарський Брід*+ “Брід” Вл Турійськ; *Татарська Гірка*+ “Анісів” Чг, *Татар-Бранка*+ “Орелька” Дп, *Татарське Селище*+ “Селище” Вн Козятин; *Татарське*+ “Піщане” Льв Стрий, також *Желехів Великий*+ “Вели-

косілка”, а *Желехів Малий*+ “Малосілка” Лв Кам’янка Бузька [2, с. 981, 1024–1025].

У чому ж причина заборони назв від основи Татар- саме в Україні, тоді як тема татаро-монгольської навали не була заборонена і дотепер є у шкільних підручниках і атласах (рис. 1)? Зрозуміло, що масове збереження назв з історичною пам’яттю про татар в Україні означає таке ж масове збереження місцевого (пра)українського населення [5, с. 449]¹, якому в тоталітарній схемі історії місця немає: від татар недобитки мали тікати до Москви, а звідти у XVIII столітті їхні помосковщені нащадки мали “законно вертатися” на нібито землі предків. Тому за правдиву книгу 1912 року, де документально показано продовження життя у Київській землі після монгольської навали історик П. Клепатський був знищений у радянський час “у 30-х роках” [4, III, с. 1043]. Причин його знищення досі не згадують, у передмові до перевидання книги П. Клепатського 2007 року немає біографії історика, ба навіть років його життя, а у критиці окремих його положень він трактований наче людина з сучасною базою знань.

Рис. 1. Розміщення історичних Болохівської та Шіпінської земель, які “від татар велике сподівання мали” [1, с. 24 з доповненням двох овалів з літерами Б і Ш]

¹ “Вже Срезневським [1859 р.] була висловлена думка, що давні назви, численні [у Наддніпрянщині], «могли утриматися лише через постійне знання місцевостей, яким вони відповідали, постійно близькими до них мешканцями»²⁰²⁷. Цю думку згодом розвинув Голубовський, навівши до неї багато прикладів, за якими відсилає[мо] читача до його праці²⁰²⁸, а тут ми лише констатуємо факт і вказуємо на його очевидні наслідки. Ми кажемо: у середній Наддніпрянщині збереглося безліч міст зі старими літописними назвами, отже, спадково збереглося і населення їх” [5, с. 449].

Очевидно, що зведення етнофорних топонімів від основи Татар- на рисунку 2 виглядало б удвічі менш переконливим без локалізації старих назв (+).

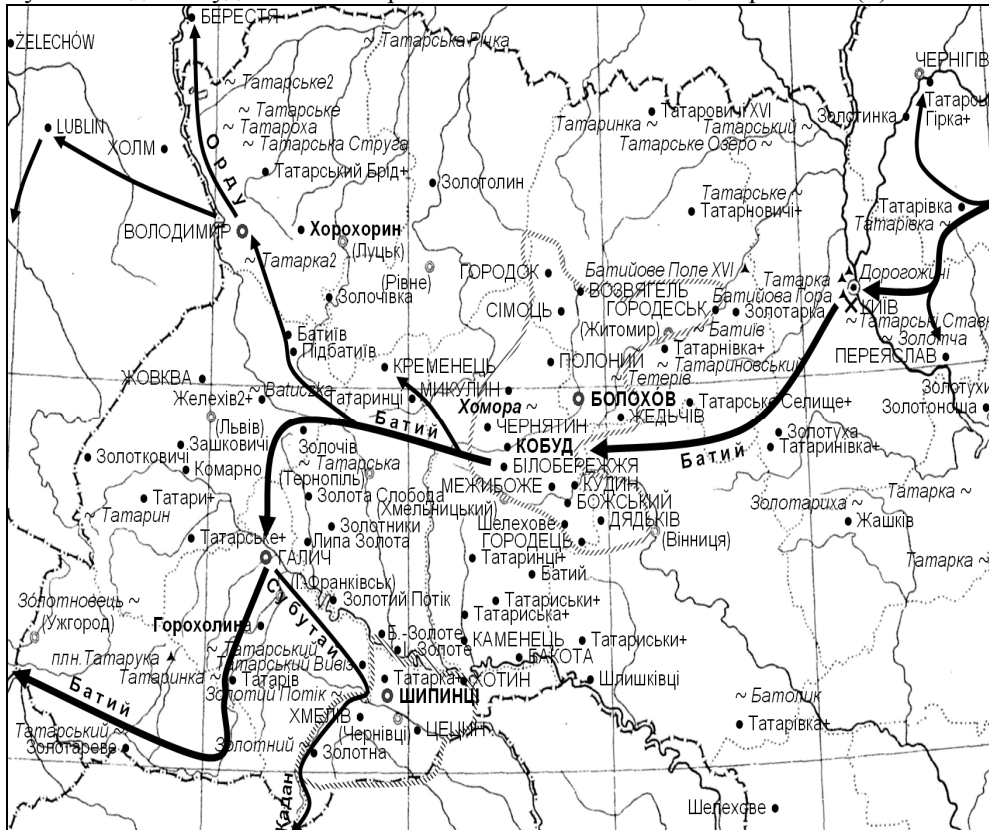

Рис. 2. Початковий етап виявлення топонімів татаро-монгольського фракталу 1240–1242 років “+” – назви до перейменувань 1940-х років [2, с. 960–1048]. Б.-Золоте – Більче-Золоте, І.-Золоте – Іване-Золоте. Приблизні межі Болохівської і Шіпінської земель показані штриховим контуром. Розпізнані алтайські прототипи основ-реплік: Шелех-/ Желех-/ Жовк- письм.-монг. ᠰᠡᠯᠡᠬ ᠵᠡᠯᠡᠬ ᠵᠣᠯᠢᠶᠠᠨ – викуп; Золот- маньч. ᠵᠣᠯᠲᠤ ᠮᠠᠨᠵᠢ ᠵᠣᠯᠲᠤ – платити штраф, пеню, винагороду (порівняймо з українським застарілим жолд, жолдак); Жашк-/ Зашк-тюрк. ясак податок; Шипинки- ᠰᠢᠯᠢᠮᠢᠨᠢᠨᠢ – годівниця; Хорохорин-/ Горохолин- ᠬᠣᠷᠣᠬᠣᠷᠢᠨ ᠬᠣᠷᠣᠬᠣᠯᠢᠨ Khag-Khogin – Каракорум (столиця держави Чингізхана); Кобуд р. ᠬᠣᠪᠤᠳ Кобдо (Ховд); Хомора монг. ᠬᠣᠮᠣᠷᠠ хамар сусідній

Болохівська земля. Проблема розпізнання нетюркських алтаїзмів на порядок складніша – на карті досі виявлені лише етнофорні назви (*Гуничі, Ображійвка, Козара, Могили*), але далі цього справа не йшла: не існувало ані переконливого початку розкриття етимології назв-реплік окремими мовами, ані уявлення про їхній склад. Щоправда, деякі монголізми вдалося знайти вже у літописних матеріалах про *болохівських князів*: їхня докорінна відмінність від

рюриковичів у політичній орієнтації проявилася 1241 року, коли вони, не вагаючись, визнали зверхність татаро-монголів.

Політична активність болохівців триває 23 роки (1233–1256) з кульмінацією в момент навали Батия. Ні до, ні після цих подій вони в літописі не згадані. Яскравий монголізм наведено у літописі під 1235 роком, коли галицькі бояри з болохівськими князями спустошили села до річки *ХОМОРИ*. Ця річка досі так і зветься і впадає вище р. *ХОМОРИця* до Случі під Полонним.

Інший монголізм між двох готизмів знаходимо у записі про події 1241 року. Через рік по штурмі Києва (!), восени 1241 року чернігівський князь Ростислав разом з болохівцями (новими татарськими васалами) намагався взяти Бакоту, але печатник Курило утримав місто за Данилом. “Данило ж... узяв [такі] городи їх (болохівців): Деревич, Губин і *КОБУД*, Кудин, Городець, Божський, Дядьків” [6, с. 399]. “Звідти ж він, [Данило, пішов назад], пограбувавши землю Болохівську і попаливши, – бо zostавили їх, [болохівських князів] татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і проса... Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони від татар велике сподівання мали” [6, с. 399]. Через 15 років син Данила Шварно-Юрій своїм походом змусив край до покори.

Фактом залишається наявність на землях Болохівських князівств ще до приходу монголів топонімів з монгольськими топоосновами. Як вони могли тут опинитися? Не можна виключати, що ці назви залишилися від гунів за дев’ять століть до навали Батия: в Україні досі існують села *Гуньки* Пл, *Гуньківка* Чг, *Гунька* і *Гунча* Вн, *Гуничі* Жт, *Онут* Чв, *Оноківці* Зк, поріг *Онук*, річки *Унава* Кв, *Унява* ІФ, дві р. *Унячка* Льв тощо. З іншого боку, низка інших назв болохівських городів має прозору готську етимологію (*кудин* < готин; киеворус. *гобино* з готс. *gabei*, -ns ‘багатство’ [15, I, с. 423]). Якщо серед смердів болохівських князів були й половці, то чи могли розщепитися у місцевій топонімії принесені ними зі сходу репліки Балху (*БОЛОХів*), і алтайські назви: *Кобуд* (< р. Кобдо), р. *Хомора* (монг. хамар ‘сусідній’), навіть р. *Тетерів* (монг. сесег ‘шатро’)? Натомість присутністю в оточенні болохівських князів степовиків, які чули про наміри монголів, можна пояснити незвичний час початку активності болохівців – 1233 рік: через 10 років після битви на Калці і за 7 років до штурму Києва монголами.

Як видно з рисунку 2, назви татаро-монгольського фракталу супроводжують відомий шлях монгольської орди 1241 року. На відміну від киян, які спокотували вбивство монгольських послів, Данило отримав згодом ярлик на своє княжіння. На Волині з’являється навіть назва-репліка тодішньої монгольської столиці *Хорохорин* Вл Луцьк (< *Khag-Khorigin* ‘Каракорум’), а в Карпатах по сусідству з *Печеніжиним* (так само за маршрутом орди) – дві інші, хоч і гірше збережені репліки – *Горохолина* і *Горохонин Ліс* ІФ Богородчани. На Полтавщині є слід пізнішого синоніма назви Кобдо – *Дондасове* (прототип монг. *Dund-U*s). Відомі назви с. *ХОВДіївка* Чг (пор. м. *Кобдо*, сучасний *Ховд* у Західній Монголії на р. *Кобдо*), р. *ХОПТянка* Тр, *ХОПТинці* Хм, *КІБті* Льв та ін. Таке топонімічне тло порозуміння болохівців з Батием у 1240 році.

Про річку *Хомору* у зв’язку з походами Данила літопис згадує двічі [6, с. 390–391]. Її назва схожа на монг. *khamar* ‘сусідній’ (пор. Хамар-Дабан – назви кількох орографічних об’єктів навколо оз. Байкал: гори, хребет і окрема

вершина). Такий висновок щодо гідроніма *Хомора* зумовлює детальніший розгляд його топонімічних околиць (див. рис. 2). Річка *Хомора* починається біля с. • *Ледянка* (Хм Красилів) і протікає через населений пункт **КУЗЬМИН**ці (дані карти де Боплана 1650 року свідчать про перехід основи кількох назв Кучемін- в основу Кузьмін-), ЮРОВЩИНа Jürchen? і поблизу сіл **КОТЮРЖИ**нци письм.-монг. *kögürge* ‘міст’ (тут – через р. БУЖок), **КУЧМАН**івка маньч. *хузу*- кланятися в землю + герм. *map*, **ЧЕПЕЛ**івка маньчж. *зэфэлин* їжа, харчі [10, I, с. 280], САЛИха 2, БАГЛАЙки, ЗаСТАВки, **КОРЧ**івка (генонім монг. *хорчин* або *евенк. кёрчак* домовина [10, I, с. 416]), ЮНачки 2.

На карті 1650 року де Боплана в околицях Кучманського шляху і *Кучманівок* Вн повторюється основа Комар-, що може вказувати на її походження з *Хомор-: **КОУСЗЕН**іcze маньч. *хузу*- кланятися в землю, **КОМА**Rgrod, **КОМОР**ofce (пор. *Хомора* і влуж. *Zły Komogow* = нім. *Senftenberg* у землі серболужичів у Німеччині: монголізм, значно раніший від XIII століття). Кучманський шлях за Литви мав назву *Кусманський шляхъ* [5, с. 124] (1650: *Kusmansky Szlak*) [3, с. 55] – “Татарський або Шпаків шлях”. Промовиста саме синонімічна пара назв “Кучманський шлях = Татарський шлях” (також [10, с. 623, 636]), адже їй відповідає татаро-монгольський вектор етимології **KUSMAN**- < маньч. *хузу*- кланятися в землю, ставши навколішки, негід. *кужит-/кужич*- стояти навколішки (схилившись до землі, спираючись на лікті) [12, I, с. 424] + герм. *map* (пор. *Кочичине*).

Топоконтекст Кобуду: • *Кобуд*+ (тепер Старокостянтинів [6, с. 554] Хм рц): ЖАБЧе, КУРГАНівка, ЧЕПЕЛівка, КУЗЬМин, МОНЧинці + на захід ОРДИНці, КУЧМАНівка і КУЗЬМинці на р. ХОМОРа. Чи можливий для репліки в Україні прототип монг. *Kobdo* (сучасний Ховд або Дунд-Ус)? Монгольське місто засноване у XVII столітті, але назва річки прадавня (етимології в електронних засобах немає; однак пор. письм.-монг. *xobdu* ящик, скриня, евенк. *кобду* сагайдак [12, I, с. 402]).

Сучасна назва Кобдо – Дунд-Ус також була прототипом реплік в Україні імен: • с. *ДОНДА*Сівка м. Дунд-Ус монг. *дунд* серед, *ус* вода (= Кобдо) Пл Чутове: ЯМне, ЗЕЛЕНКівка, ЮНаки; • б. *ДУНДЮ*Чиха л Лечики Лопані УДИ Хк Хк: **САНЖА**ри маньч. *санчара* роздоріжжя, розвилка (*санчара аңа* назва застави в Мукдені) з кит. *саньча* з’єднання трьох доріг або річок [12, II, с. 61]), **ГУРИ**не монг. *гурэн* держава [12, I, с. 174], МАНЧенки, ЗЕЛЕНе, ЦИРКуни, МОВЧАни; • оз. *ДУНДове* у с. Неморож Чк Звенигородка: ЧИЧИР.КОЗівка письм.-монг. *čačar* ‘шатро, намет’ [12, II, с. 386] + гот; КОБИЛЯки, ЮРКове 2, БАГАЧівка, **БОРОВ**икове евенк. *барав*- харчуватися [12, I, с. 72].

До цього ж татаро-монгольського фракталу належать основи Желех-/Шелех-/Жовк-, Золот- і Жашк-/Зашк- (див. рис. 2). Їхні очевидні прототипи: письм.-монг. *žolīγan* ‘викуп’, маньч. *žoldo* платити штраф, винагороду [12, I, с. 263], тюрк. *ясак*, *жасаг* ‘податок’.

Шіпінська земля. У болохівців були успішніші однодумці: “Іншій частині Галицького князівства таки вдалося невдовзі відділитися від нього тим же способом, що пробували застосувати болохівці. Це так звана Шіпінська земля у Північній Буковині, яка визнала татарську зверхність у середині XIII століття і перебувала під нею до перемоги угорців над місцевими татарами у 1342 році [ЕУ, I, 190; X, 3852]” [14, с. 254].

Оскільки ші́пинці були підданцями татаро-монголів близько століття, є підстави очікувати в топонімії Буковини відчутнішого сліду далекосхідних мовних впливів. “Ші́пинська земля – історична назва адміністративної одиниці на території Буковини за доби від Галицько-Волинського князівства до закріплення влади Молдавського князівства на цій території, від кінця XIII до середини XV століття. ...Документально вперше Ші́пинську землю згадує Я. Длугош 1359 року у зв’язку з походом короля Казіміра у Молдавію; останній відомий документ, у якому згадано Ші́пинську землю, датують 1444 роком (E. Hurmuzaki, ...1874). Згодом за країною закріплюється назва Буковина.

Ші́пинська земля охоплювала територію Пн. Буковини і Бесарабії, приблизно ту саму що й сучасна Чернівецька область. Її центром була оселя *Ші́пинці*. Адміністративно вона ділилася на 3 волості: Цецин+ (на сх. від Чернівців), Хотин і Хмелів+ (біля с. Карапчева в долині Черемоша). Центри областей були укріплені “градами”. Свій розвиток Ші́пинська земля завдячує тому, що ця територія була віддалена від татарських кочовиків і нею пролягав торговельний шлях, що йшов зі Львова до Сучави; у Ші́пинцях відбувалися великі ярмарки, на яких торгували худобою. У XIV–XV століття на території Ші́пинської землі було понад 100 сіл, частина з яких існувала ще з княжої доби (Василів, ОНУТ, КЩмань, Репужинці, КУЧУрів), інші з кінця XIII – початку XIV століття (Лужани, Глибока, Вашківці), і тільки дуже мало постало їх у висліді приходу румунів у XIV столітті (Рокитна, Тарасівці).

Користуючись пограничним положенням між Польщею і Молдавією, Ші́пинська земля мала автономію з власною самоуправою, яку згодом ліквідувало Молдавське князівство. Однак і надалі ця територія була заселена українцями” (А. Жуковський) [4, X, с. 3852].

Ші́пинці очевидно дали татарам такі ж зобов’язання, як і болоховці, а саме – в разі приходу забезпечувати їх харчами: “Зоставили їх татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і проса” [6, с. 399]. Ця деталь стає настановою в пошуку можливих прототипів. Дотепер не виникало нагоди зіставити матеріал місцевої топонімії з лексикою алтайських, зокрема, тунгусо-маньчжурських мов, які дають тут гідні уваги аналогії: пор. евенк. *жэвун* смачна їжа [12, I, с. 279] (як-от ЖВАН, -ець), *жэтиңки* годівниця (!), негід. *жэпуңки* їдальня [12, I, с. 280], – від евенк., евенс. *жэб-*, негід., ульч. *жэп-*, маньчж. *жэф-*, нан. *жэб-/жэп-/жэф-* ‘їсти, харчуватися’; ороц. *жэпте* їжа, харчі [12, I, с. 279–280], сюди ж кит. *чэфан* їсти.

Топонімічні околиці Ші́пинців виглядають так: ● ШИ́ПИНЦІ (1650: *Czipince* [3]) евенк. *жэтиңки* годівниця [12, I, с. 280] Чв КЩМАНЬ (1650: *Kuřman* [3]): ОРШівці монг. *örşöö* палац, ДІБРо́ва *табор ^ЗЕЛЕНів *Selene* р. Селенга?, ЖАДо́ва 2 монг. *жад* спис ^КОМАРівці, МИЛЯТИ́Нці + іст. р-н Чернівців ЖУЧка (1650: *Zuczka*) *жовк- монг. < *žoliγan* ‘викуп’/ або Чжучіди?

Істотно, що 360 років тому назва Шіпінців передана у живій вимові з першим Ч-: це “просто” глухий відповідник до ж- (дж). Далі на сусідній Вінниччині знайшовся фонетично ще ближчий, майже повний відповідник тунгуського прототипу, для якого можна припускати навіть повне збереження словотвірної структури вихідного слова: ● ШИПИНКИ евенк. ᠰᠢᠫᠢᠨᠠᠨᠢ *зэпиңки* годівниця [12, I, с. 280] Вн Бар: КОМАРІВЦІ, ЗЕЛЕНЕ Selene р. Селенга?, ШПИРКИ нан. *зэпури* їжа, харчі, ШЕРШНІ монг. *зэрзэн* чжурчжені, ЯЛТУШКІВ монг., бурят. ᠶ᠋ᠯᠠ *яла* перемагати [12, I, с. 245] (+ ЯВТУХИ Хм), ТРУХАНЬ бурят. *дархан* коваль [12, I, с. 200], ДІБРОВА ^КОЗАРІВКА, КОТОВА + ШЕЛЕХОВЕ ᠰᠡᠯᠡᠬᠣᠪᠡ Хм.

Згодом було розпізнано ще кількох алтайських основ серед назв-рем: ● ШЕПІТ негід., ульч. *зэп-істи* Чв Путила: ^р. ГУРИНКА монг. *гүрэн* держава [12, I, с. 174]; *güriyen*, ст. куринь, ЯЛОВЕЦЬ 2 монг., бурят. *яла* перемагати [12, I, с. 245]; ШПЕТКИ ^БІСКІВ; СЕРГІЇ бур. *серег* військо, війна [12, II, с. 421] ^ВИПЧИНА, ЯМИ, БІСКІВ; ЗАМОГИЛА моголи?, ХОРО.ВИ монг. *хөөрөг* міст; р. ЧЕРЕМОШ писъм.-монг. *čerig* війна, військо [12, II, с. 421] + генонім VI ст. Моhe ‘маньчжури’ [19] і за нею скеля ЖАБА евенс. *жаб-, жап-* ‘захопити, заволодіти’ [12, I, с. 240–241], маньчж. *жафан* збирання (податку); прийняття дарунків [12, I, с. 241]; ● ШИПІВЦІ негід., ульч. *зэп-істи* Тр ЗАЛІЩИКИ: ^ШЕРШЕНІВКА! монг. *Jürchen* чжурчжені; ВИНЯТИНЦІ, ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ, БОГДАНІВКА, ІВАНЕ-ЗОЛОТЕ! маньчж. *золдо* платити штраф, винагороду [12, I, с. 263], ДОРОГИЧІВКА монг. ᠳᠠᠷᠤᠭᠠᠴᠢ *даругачи* намісник (пор. *Дорогожи-чи*), СОЛОНЕ, р. ДЖУРИН; ● ШЕПАРІВЦІ нан. *зэпури* їжа, харчі [12, I, с. 280] ІФ КОЛОМІЯ: СЕМАКІВЦІ ᠰᠡᠮᠠᠬᠤ -ол, КИЙДАНЦІ, ОБЕР.ТИН авар + тяти, ЖУКОТИН Чжучіди? + тяти, КОБИЛЕЦЬ, ЦЕНЯВА, ДЖУРКІВ *Jürch-*!, ПЕЧЕНІЖИН; ● р. ШОПУРКА нан. *зэпури* їжа, харчі Зк Рахів: ^у смт Вел. БИЧКІВ, р. ШОПУРКА-ВОНЯЧКА нан. *зэпури* їжа, харчі + гун; КОБИЛЕЦЬКА Поляна!; ● ШУПАРКА нан. *зэпури* їжа, харчі Тр Борщів: ВИ-

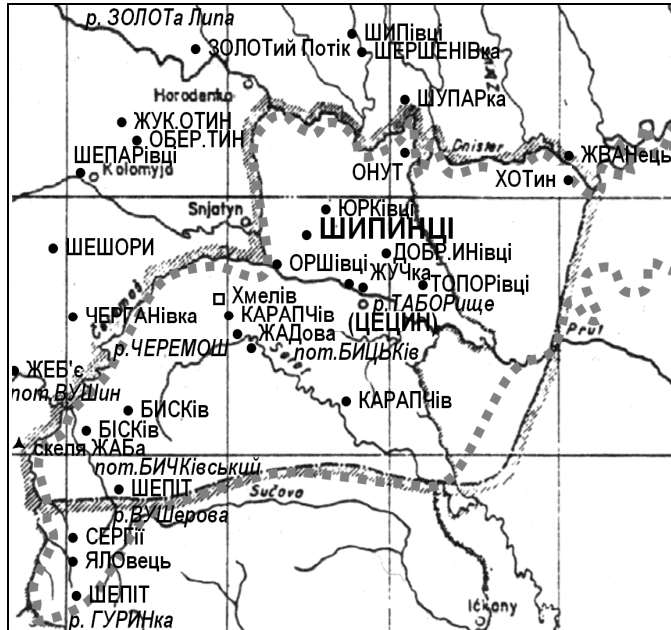

Рис. 3. Шіпінська земля [4, X, с. 3852]. Сірий пунктир: межі Чернівецької обл. Розпізнані тунгусо-маньчжурські та монгольські прототипи назв: евенк. ᠰᠢᠫᠢᠨᠠᠨᠢ *зэпиңки* годівниця, *карафчан* степовий; евенс. *жапқа* берег, рубіж, межа*; маньчж. *зэфулин, зэфэлин* їжа, харчі, ᠵᠣᠯᠳᠠ *золдо* платити штраф, пеню, винагороду, писъм.-монг. ᠰᠢᠫᠢᠨᠠᠨᠢ *ца-сар* шатро, ᠰᠡᠷᠢᠭᠢ *čerig* (бур. *серег*) військо; монг. ᠵᠢᠷᠡᠨ *жад* спис, *хот* місто, ᠶ᠋ᠯᠠ *яла* перемагати, ᠶ᠋ᠯᠠᠭᠠᠳᠠ *örgöd* палац, *güren* держава, ставка князя [12, I, с. 148, 174, 245, *250, 263, 280, 380, 421; II, 386; 7, с. 318, 580]

НяТИНці гун + тяти, ОНУТ монг. *ун-ууд 'гуни' (як ул-ууд 'гори') Чв, БАЛАМУТівка з монг. укр. *баламут, баламутити*, ЮРКівці монг. Jürchen чжурчжені, пізніші маньчжури; (пор. ВІН.ТЕНці Пл Зіньків: ЖАДани, ПриШИБ); • ОНУТ Чв ЗаСТАВна: ВІКно, БОЯН-чук, ДОРОШівці, ДОБРинівці.

Присутність гунів навколо Карпат є історичним фактом, що дає підстави трактувати як іменники у множині ойконіми ОНУТ Чв монг. *ун-ууд 'гуни' (як ул-ууд 'гори') і ОНОК Зк маляр. *опок 'гуни'. Композити ВІНяТИНці Тр і р. ШОПУРка-ВОНячка Зк мають вказувати на битву з гунами (пор. ОБЕРТИН 'битва з аварами' ІФ Коломия) і на їхню харчову базу.

Оскільки після перегрупування степових племен на зміну етноніма гунів скоро прийшов етнонім аварів (з тюрк. *avar* - 'блукати'), варто припустити, що й назва "гуни" стосувалася якоїсь зовнішньої риси союзу племен. Її можна вбачати у монг. *хун* людина [22, с. 32], евен. *hõn* ворог, діал. *hun*, війна, міжусобиця [12, I, с. 335], але й у евенк., евен. *hunni* (діал. *unni*) хазяїн, власник (тварини), удег. *хуни* табун, зграя; ульч. *загін* [12, I, с. 348, 477].

В околицях топоніма *Шипинки* Вн Бар (евенк. *зэпинки* годівниця [12, I, с. 280]), трапилася назва с. ШЕРШНі. Однокоренева назва є і біля с. ШИПівці Тр Заліщики: ^ШЕРШЕНівка. Основа цих назв надається до зіставлення з монг. Jürchen чжурчжені, давньою назвою маньчжурів. Чжурчжені мали упродовж історії кілька етнонімів, як-от Jurchi, I-lou, у V столітті Wuchi, а у VI столітті – Mohe. Одне з племен Mohe, очевидно, плем'я heishui згодом стало на чолі чжурчженів [19; 20].

Монгольські військові писарі. Традиційне монгольське письмо досі має назву *монгол бичиг*. Воно походить з уйгурської писемності, і тому сама назва його – тюркська: *письм.-монг. biçig* [<тюрк.], бур. *бэшэг* письмо [12, I, с. 86]. Вважають, що його запровадив Чингиз-хан, який, перемігши найманів у 1204 році, наказав уйгурському полоненому писарю Тата Тонга пристосувати до відображення звуків монгольської мови уйгурське письмо (своєю чергою, уйгурське походить через согдійську писемність з сирійського письма) [17]. Тюркським першоджерелом є *biçiq – biç, hærf* (літера, звук); *bəlgə, sənəd* (документ) < *biçmäk* формувати [18, с. 1950].

Виходить, це монгольське слово майже без змін дотривало до нашого часу в основах топонімів України *Бички* Кв, *Бичківці* Тр, *Вел. Бичків* Зк, р. *Бичиха* См тощо. Раніше ці контексти не були ні виявлені, ні описані, і їхнє запровадження до наукового обігу становить самостійну наукову цінність:

• *БИЧКівці* *письм.-монг. biçig* [<тюрк.], бур. *бэшэг* письмо [12, I, с. 86] Тр Чортків: ^СКОРОДинці; КОЦЮБинчики, СИНЯкове, МУХАВка; • *БИЧКи* Кв ЧОРНОБИЛЬ: ^Ловниця, РозСОХа; ШЕПЕЛичі!, КОЦЮБинське, ЯМпіль, ЗаМОШня, КОРОГОД евенк. *коргода*, *письм.-монг. хоргуда* сховатися; + ЧЕРЕМОШне (!) Кв Іванків (тут і бол. ХОТелеве); • пот. *БИЧКовець* у с. КОЛОЧАВА Зк Міжгір'я: тут же пот. КОПИТЯНСЬКИЙ = КОРОDjansky < Кобуд!; • пот. *БИЦЬКів* у нп Стара ЖАДова монг. *жад*, бур. *жада* спис [12, I, с. 148] і КОМАРівці Чв Сторожинець: ^КОСованка маньч. *косэ* штани; Нова Жадова; БАНИлів, ЧЕРЕШ; • р. *БИЧИХа* у с. Хильчичі [11, с. 51] См С-Буда: Вовна, РІГ, РОГівка, ЖУРАВка, ОЧкине. Пор. і прізвище *Бичко*.

На теренах Шипинської землі було виявлено ойконіми *Бисків* і *Бісків* Чв Путила від поширенішого варіанту основи Бичк-. Така пристосована основа трапилася і на Львівщині: ● *БІСКовичі* письм.-монг. *bišig* [<тюрк.], бур. *bəšig* письмо [12, I, с. 86] Льв САМбір: ^ЗАРІЧчя; р. ЧЕРЕМОШник = 1488 CZYRemosna у м. Самбір, ЧЕРХ.АВА письм.-монг. *čerig* війна, військо гот. *ahwa* (цікаве часове сполучення), ОРХОВИЧІ монг. *örğöb*, ШЕПТИЧІ! негід., ульч. *žep-* їсти, ВАНЬКОВИЧІ, кит. *ван* князь, КУЛЬЧИЦІ ^КРУЖики, ДУБЛЯНИ, БЛАЖІВ *Relage*, БЛИНА 2, ХВОРОЦА, ВІЛЬШАНИК, КАЛИНІВ, ОЗИМИНА 2, ВОЩАНЦІ, КОВНИЧІ, ЛУКАВИЦЯ, КОНЮШКИ-ТУЛИГОЛОВИ, ВЕРБІВКА, ВАНЬКОВИЧІ₂ кит. *ван* князь ^БІЛОКИ ^СТРІЛКОВИЧІ, КОЛБАСВИЧІ, БЕРЕЖНИЦЯ; ТОРГАНОВИЧІ ^ТОРЧИНОВИЧІ, ЧАПЛІ, ВАНЬКОВИЧІ кит. *ван* князь, БЛАЖІВ.

Війська чжурчженів – Черемоші. За такої насиченості місцевої топонімії тунгусо-монгольськими топоосновами прототипом поширеного композита Черемуш- може бути письм.-монг. *čerig* війна, військо + чжурчж. *Mohe* [19]. Перший складник з очевидністю зазнав впливу тюрк. *çerig* військо. На теренах колишньої Османської імперії відома однотипна топонімічна модель тур. *Çeribaşı* з тур. *çeribaşı* 'проводир війська' (неодноразові репліки *CeriBAŞİci* ВiН, пор. укр. ЧЕРЕПАШИНці Вн). Пор. також: ● гора ЧЕРЕПАНова письм.-монг. *čerig* війна, військо [12, I, с. 379] + **ban* у Києві; ● дж. ЧЕРЕВАНиха у с. Барахти Кв Васильків; ВІННИЦЬКІ СТАВИ, ПОЛОГИ, ЯЦЬКИ; дж. ХОЛОДНА Криничка у с. Пінчуки; дж. ХОЛОДНИЙ Яр у с. Гвоздів.

● *ЧереМУШки* письм.-монг. *čerig* війна, військо [12, I, с. 379] + чжурчж. *Mohe* [19] Чг Бахмач: Субота-КОЧМАНівщина [16], КУРІНЬ, КРУГЛОЛУГівка, БАТУРИН; ● *ЧереМУШки* См Краснопілля: КАТАНСЬКЕ, КИРИКівка; ● *ЧереМУШки* Пл Кобеляки: ПРИШИБ, БУЛАХИ, ЖУЖМАНівка, СОЛОНІЦЯ, ВІННИКИ, КОМАРівка, бол. ВУШІВСЬКЕ у с. СОЛОШИНЕ; ● *ЧереМУШНА* Хк Валки: ^ЗОЛОЧівське!; р. МОЖ, **САН-ЖАРИ** маньч. *санчара* роздоріжжя, розвилка ^МАНЧенки, КРУГЛЯНКА, КРУГЛИК, р. МЖА, КУЗЬМівка!; ● *ЧереМУШНЕ* Хк Зміїв: р. МОЖ, ПРИШИБ, ШЕБЕЛІНКА, ШЕВЕЛівка, ЧЕПІЛЬ, КАШПУРівка нан. *žepuri* їжа, харчі; ● *ЧереМУХА* Жт Ружин: р. БІЛУГА; ● *ЧереМОШНА* = *ЧереМОШЕНЬ* [16] Кв Поліське; ● *ЧереМОШНА* Воля Вл Любомль: ^МІЩанець *Mohe*; бол. ЧЕВЛЕ = ЦЄВЛе, дж. ЧАПІЛЬСЬКЕ у с. Городне; **КОЦЮРИ** письм.-монг. *kögürge* 'міст' [12, I, с. 472], ГУПАЛИ; МИЛОВАНЬ, МОСИР, ГОРОХОВИЩЕ, ЗАСТАВ'є, КАМ'ЯНКА, ВИГНАНКА, ЧОРНОПЛЕСИ, ПУЛЬМО, ВІЛЬШАНКА, ВИЖГ'ів, РИМАЧІ, РІВНЕ, ХОМИЧІ, ОМЕЛЬНЕ, ВИСОЦЬК ^УХАНЬКА! РЛ; ● *ЧЕРЕМОШНЕ* Вн Погребище: ОРДИНЦІ, БУЛАІ, **МОНЧИН**; + ЧЕРЕПАШИНЦІ Вн КАЛІНІВКА (пор. *CeriBAŞİci* ВiН з тур. *Çeribaşı*);

● *ЧереМІШНА* Льв ЖОВКВА!; ● *ЧереМХів* ІФ КОЛОМІЯ: р. УНЯВА гуни, ЖУКІВ *žoliyan* викуп, ЖУКОТИН *žoliyan* + бій, ОБЕРТИН обри + бій, ДЖУРКІВ, КИЙДАНЦІ кидані, ШЕПАРівці нан. *žepuri* їжа, харчі [12, I, с. 280], САДЖАВА, -ка, ГОРОХОЛИН Хара-Хорин *Хара-Хорин* 'Каракорум' < монг. *xara* сторожити *horšo(n)* загорода [12, I, с. 380, 415], ГОРОХОЛИН Ліс, ЦУЦІЛів пор. чжурчжен. *čah-č'ih-li* 'шатро' [12, II, с. 386], ЗОЛОТИЙ Потік; ● *ЧереМХів* письм.-монг. Льв Жидачів: ЖАБОКРЯКИ, ВІЛЬХІВЦІ, БУЯНІВ; ● *ЧереМУХівка* См Лебедін: ЗОЛОТАРівка маньч. *žoldo* платити штраф, пеню, винагороду [12, I, с. 263], КОМАРівка монг. *khamar* 'сусідній', КУДАНівка, ОВДЯНСЬКЕ, р. ОВДА *Novd! Kobdo*;

● р. ЧЕРЕМОШ п Пруту, 1623: ЧИРИМУШ від с. УСТЕРІКИ ІФ Верховина = ЖЕБ'є ульч. *žep-* їсти до с. Завалля ІФ Снятин; ІЛЬЦІ, ХОРОЦЕВЕ, БЛОберізка,

ЧЕРЕТів, РІВНЯ, ГОЛОВи, ГРИНЯВА, ГОЛОШина, ЯВІРник, БЕРЕЖниця, КРИВОРІВ-
 Ня, СТОВПіні, ЯБЛУниця, ЧЕРЕМОШна; • р. ЧЕРЕМОШник = 1488 CZYRemosna у
 м. Самбір Льв: ЧЕРХАВА письм.-монг. *čerig* війна, військо гот. ahwa, ОРХОВичі монг.
örğöb, ШЕПТичі! негід., ульч. *žep-* їсти, ВАНЬковичі, кит. ван князь, КРУЖики, ДУБ-
 ЛЯНи, БЛАЖів Pelage, БЛИНа 2, ХВОРОЩа, ВІЛЬШаник, КАЛІНів, озИМИна 2, ВО-
 Щанці, КОВничі, ЛУКАВиця, КОНЮшки-ТУЛИГОЛОВи, ВЕРБівка, ВАНЬковичі, кит.
 ван князь ^БІЛ.ОКи ^СТРІЛковичі, КОЛБАЄвичі, БЕРЕЖниця; • пот. ЧЕРЕМОШин у нп
 НаГУЄвичі, ДУБЛЯНи Льв ДРОГОБИЧ daruga + bič(k): ДЕРЕЖичі, УРІЖ! монг. *örğöb*,
 ДОРОЖів, СОЛОНське, БОЛЕХівці, ДОВГе, МОДРичі, ВОРОБлевичі, ЖДАНівка, ПО-
 ПЕЛі; • яр ЧЕРЕМУШний л ОРДИНки! л ЧЕРЕМУШної л МОЖу = МОШ, МЖа, Мег!
 маньч. МУКэ річка [12, I, с. 379] Хк Зміїв: ЧЕРЕМУШне, ЖАДанівка монг. *жад* бур.
жада спис [12, I, с. 148], ЧЕМУЖівка (біля гирла), ГОМІЛЬша, МОХнач, МИРгороди,
 КОЛІСники, ШЕЛУДьківка монг. *желд* платня, КИСЛе.

Топооснови Черемух- немає на крайньому заході слов'янства (у Лужичи-
 ні й Чехії). Але вона наявна у Польщі, Словенії, Сербії та Хорватії, де засвідчено
 присутність монгольських військ Батия, Орду, Субутая і Кадана (див. рис. 1): •
ЦереМОШња [16] письм.-монг. *čerig*, монг. цэрэг війна, військо [12, I, с. 379] +
 чжурчж. *Моhe* [19] у Сербії: ТУРИе, ЖАБАРИ, JEЛОВАц монг., бурят. *яла* перемагати
 [12, I, с. 245; 21]; • *CereMOŠnjak* HR 25 Та 76 у Хорватії (Славонія), ŠIBikovac,
 ČAGlin, JURKovac, samostan ORAHovica монг. *öpröb*; • *CreMUŠnica* HR 22 Qf
 76 (і низка назв від основи Crk-, Crik-, Cerić): ŠATORnja, TABORište, HOTnja, NeBOJAN,
 ČEMERnica, VRANovo; • ČRMOŠnjice SLN 21 Qa 74: ROŽni Dol, v. Velki ROG,
 KOT, ČREŠNjevec, BOJANja Vas, Stara CERKEV, DOLGa Vas; GRGELj, BANJALOKA,
 ČRNOMELj; • ČRMOŠnjice SLN 11 Qb 74: JABLAN, OREHovec.

Так виглядає відібраний для теперішньої публікації фрагмент студій,
 унаслідок яких було виявлено етнічний склад навали XIII століття конгломерату
 степових племен, традиційно званого “татаро-монгольським”. За результатами
 інтерпретації етномовних ознак розглянутих топонімів, військо “татаро-
 монголів” було насправді тунгусько-маньчжурьско-монгольським і лише частко-
 во тюркським. Почуті тоді нашими предками ключові слова стали прототипами
 основ місцевих назв. При історично поясній військовій семантиці, спільній
 для всієї алтайської групи назв, самі ці назви відмінні між собою конкретними
 етномовними й часовими рисами фонетики. Список представлених на карті
 України алтайських мов вражає повнотою: у досліджених топонімах виявлено
 фонетичні риси мов евенків (солонів), евенів (ламутів), нанайців, негідальців,
 ульчів, удегейців, ороців, ороків, чжурчженів (маньчжурів), катаїв, киданів, мон-
 голів, бурятів. Нова якість знань досягнута завдяки послідовному застосуванню
 нашого методу топонімічного контексту (див. [8, с. 21–37]) і даних фундамента-
 льного словника тунгусо-маньчжурських мов, створеного у 1961–1975 роках ко-
 лективом авторів за редакцією В. Цінціус (СТМЯ, існує електронна версія).

Стаття: надійшла до редакції 16.12.2013

доопрацьована 20.02.2014

прийнята до друку 23.04.2014

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. АИСВ – Атлас истории средних веков / под ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. – М., 1952. – 65 с.
2. АТП-1947 – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973. – 815 с.
3. Боплан – Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. – К.–Львів, 2000. – Карта на 8 арк. і супровідний текст 72 с.
4. ЕУ – Енциклопедія українознавства : в 11 т. – К.–Львів, 1993–2003.
5. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Том 1. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Одесса, 1912. – 480 с.
6. ЛР – Літопис руський. – К., 1989. – XVI + 591 с.
7. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М., 1984. – 653 с.
8. *Пащенко В. М.* Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування / В. М. Пащенко // Вісник Львівського університету. – Львів, 2013. – С. 21–37. – (Серія філологічна; вип. 59.)
9. *Поспелов Е. М.* Имена городов: вчера и сегодня (1917–1992). Топонимический словарь / Е. М. Поспелов – М., 1993. – 250 с.
10. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, 2009. – XII + 996 с.
11. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 781 с.
12. СТМЯ – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю : в 2 т. / под ред. В. С. Цинциус. – Л., 1975.
13. *Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців / К. М. Тищенко. – К., 2006. – 416 с.
14. *Тищенко К.* Етномовна історія прадавньої України / К. М. Тищенко – К., 2008. – 480 с.
15. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – М., 1964–1973.
16. Encarta – Microsoft Encarta Premium 2009. Interactive World Atlas, E-product.
17. fr.wikipedia.org/wiki/Mongol_bitchig
18. *Нәсән Бәу Н.* ARIN Türkçә Etimoloji Sözlük/ Нәсән Бәу Н. – Тәбриз, 2010 (e-product).
19. *Huang P.* New light on the origins of the Manchiu / Huang P. // Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol. 50, no. 1, 1990. – P. 239–282. Узято з бази даних JSTOR 18.07.2006 [it.wikipedia.org/wiki/manciù].
20. it.wikipedia.org/wiki/manciù
21. *Rajki A.* Mongolian Etymological Dictionary / Rajki A. (e-product). – 2006.
22. *Vietze H.-P.* Lehrbuch der Mongolischen Sprache / H.-P. Vietze. – Leipzig, 1974. – 263 S.

THE TRACES OF THE TUNGHUZ, MANCHOU AND MONGOL IN THE PLACE NAMES OF UKRAINE

Kostiantyn Tyshchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Linguistic Museum,
Volodymyr'ska str., 60, Kyiv, Ukraine, 01030,
tel.: (044) 239 34 97, e-mail: lingmus@ukr.net*

The article proves the existence of the well defined traces of the XIII c. Mongol invasion in the place names of Ukraine, including an important Tunghuz-Manchu component. The key regions are the medieval lands of Bolokhov (in the upper part of the Sluch and Southern Bug basins) and Shipintsi (Bucovine), for a certain period they really were direct vassals of the Mongol.

Key words: place names, Ukraine, Galicia, Bolokhov land, Shipintsi land, Tunghuz-Manchu languages, Mongolian languages.

СЛЕД ТУНГУСОВ, МАНЬЧЖУРОВ И МОНГОЛОВ В ТОПОНИМИИ УКРАИНЫ

Константин Тищенко

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
Лингвистический музей,
ул. Владимирская, 60, Киев, Украина, 01601,
тел.: (044) 239 34 97, e-mail: lingmus@ukr.net*

Впервые обнаружен системный этноязыковой след монгольского нашествия XIII века в топонимии Украины со значительным тунгусо-маньчжурским языковым компонентом. Ключевыми районами оказались Болоховская земля (в верховьях Случи и Юж. Буга) и Шипинская земля (Буковина), которые действительно некоторое время напрямую подчинялись монголам.

Ключевые слова: топонимия, Украина, Галичина, Болоховская земля, Шипинская земля, тунгусо-маньчжурские языки, монгольские языки.